

„...MAGYAR MENYECSKÉT SZERETNÉK ÉN OTTHON LÁTNI”

CSALÁD, HÁZASSÁG ÉS POLITIKA A DUALIZMUS KORÁBAN MAGYARORSZÁGON

Szécsi Noémi – Géra Eleonóra (2015)
A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)
Budapest: Európa.

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.105

A recenzens nincsen könnyű helyzetben, hiszen a szerzőpáros – Géra Eleonóra történész és Szécsi Noémi író – közös munkája nem szigorúan vett szakmunka, hanem egy szélesebb olvasóközönséget céloz meg témájával, olvasmányosságával és nem utolsósorban kiváló leírásaival, amelyekben helyet kapnak a laikus olvasó figyelmét is felkeltő „kis színesek”, mint például a jobb körökben is dívó házasságszerzés gyakorlata, a szerelmi levelezés művészete, a polgári háztartásvezetés megannyi csínja-bínja (mint például a teknősbékaleves receptje vagy a vidéki élelmiszerbeszerzés, esetenként a távollevő gyermekeknek, rokonoknak küldött magyar élelmiszercsomag, mint például a paprikás csirke kalandos útja külföldre), a nyaralás, szórakozás különböző, az úrinők számára megengedett válfajai, illetve egyáltalán a korabeli polgári, úri lét, viselkedés, kultúra mibenléte. A kötet azonban nem pusztán komoly tudományos ismeretterjesztő irodalom (amely műfajban szintén nem könnyű maradandót alkotni), hanem egy igen alapos levéltári kutatómunkára, kitűnő történeti háttértudásra és eredeti forrásfeltárássra épülő, a dualizmus nőpolitikájához hasznos adalékokat nyújtó történeti munka is, amely mindenképpen megérdemli a tudományos figyelmet.

Ez a figyelem annál inkább indokolt, minthogy a kötet olyan területet céloz meg, amely a hazai történetírásban ma is mostohagyermeknek, vagy a legjobb esetben is perifériás helyzetűnek számít, amelynek történeti okai részint a könyvből is kiderülnek. A nőtörténet, nőpolitika, vagy a társadalmi nemek (gender) kutatása nemcsak szakmai vitákat váltott ki, hanem társadalompolitikai kérdéssé is vált, és éppen ezért napjainkban is meghatározzák megítélését a politikai-ideológiai szempontok, törésvonalak. A gender hazai fogadtatása külön cikk témája lehetne; itt csak annyit jegyzek meg, hogy Magyarországon a széles közvélemény ma is hajlamos a gendert a radikális feminizmussal azonosítani, holott a tudományban a gender mint kategória behozatala ön-

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

magában még nem jelent semmiféle politikai vagy mozgalmi elköteleződést. A kötet szerzői szigorúan szakmai keretek között tartják a diskurzust, és mindenkor ragaszkodnak a történeti módszer alkalmazásához. A könyv egyik nagy érdeme, hogy olvasmányos stílusa mellett képes behelyezni az olvasót a 19. század második felének világába, és azon belül is az asszonyok, nők világába, úgy, hogy közben egy pillanatra sem veszíti el a kapcsolatot az adott társadalomtörténeti kontextussal. Szórakoztatva tanít, de ugyanakkor minden „színes” kis történetet gondosan beágyaz abba a feltételrendszerbe, történeti-társadalmi struktúrába, amelyben ezek a nők mozogtak, és amely sok tekintetben és nagyon sokak számára eleve kijelölte a követendő életpályát, életutat.

Először is, kik voltak azok az úrinők, a könyv főszereplői? A kötet szerint nagyjából mindenki, aki belefért a polgári középosztályba, amely történeti okok miatt Budapesten koncentrálódott. „*A pesti, majd fővárosi úri, de leginkább a polgári középosztályra egyaránt jellemző, hogy számukra valamiféle külön identitást ad lakóhelyük, az ország szíve. Identitásukhoz tartozik, hogy kulturáltabbnak, modernebbnek tartják magukat a vidéki, hagyományos életmódjához ragaszkodó, gazdálkodó nemesnél, s úgy érzik, hogy a kiváltságosoké volt a múlt, övék a jövő*” (15; a külön megjelölés nélküli oldalszámok az ismertetett kötetre vonatkoznak). A budapesti polgár és a vidéki dzsentri közötti kulturális különbségekre számos nagy író bőségesen reflektált, és a műveltség kétségtelenül beépült a polgárok identitásába. A vagyoni határt – *A magyar család aranykönyve* c. háromkötetes tanácsadó mű alapján – a szerzők 3000 és 10 000 korona közötti éves bevételre teszik, legalábbis ekkora jövedelem kellett ahhoz, hogy a kulturált polgári életvitelt (ahol a nő természetesen nem dolgozott) fenn lehessen tartani. A könyv szerzői úgy látják, hogy a befogadásnál elsősorban a vagyon, a hivatal és a műveltség, kultúráltság számított: aki megfelelt a fenti ismérveknek, azt etnikai és felekezeti hovatarozásra való tekintet nélkül befogadták (bár magyarul természetesen meg kellett tanulni). Igaz, a szerzők is reflektálnak arra, hogy voltak antiszemita előítéletek, de ők ezt azzal magyarázzák, hogy ezek a polgárok automatikusan a nagypolgársággal azonosították a zsidóságot, és ezért előítéletes megjegyzéseiket inkább az irigység motiválta.

Az úrinővé válásnak számos lépcsőfoka volt, de az első és legfontosabb a házasság, méghozzá házasság egy jó családból való ifjúval, aki képes választottját polgári szinten eltartani. Itt kiemelem a kötet forrásai közül egyes úri családok fennmaradt levelezését, amely bepillantást enged nemcsak a nyelvváltás folyamatába (a német nyelvet felváltja a magyar, noha a család természetesen továbbra is többnyelvű marad), hanem az úrinők hétköznapi életének számos mozzanatába, így többek között a házasság kérdésébe is. Hogy hogyan biztatta „magyar szóra” német anyanyelvű jegyesét, a temesvári születésű Kovács Ilkát Schön Nándor dohánybevéltőtiszt, arra nézve álljon itt a címet is magyarázó hosszabb idézet: „*azt hiszem, hogy rossz néven nem veszed tőlem, mert én csak jót akarok Neked; tehát azt akarom mondani, hogy miután az én Feleségem leszel, ne felejtssd szemeid előtt jövődöbelidnek legfőbb egyik óhaját, azaz magyar menyecskét szeretnék én otthon látni...*” (52). Szerencsére, már ugyanebben a levélben írhatja, hogy „*írásodból látom, hogy szépen haladsz... soraidból csak jókat olvasok, és azokban máris magyar szívet hallok dobogni...*” (52–53).

A levelezésről még annyit érdemes megjegyezni, hogy az önmagában része volt az úrinő mindennapi életének, olyannyira, hogy tanácsadó könyvek is segítették a kulturált levelezés elsajátítását (többek között arra is adtak mintát, hogyan kell eltanácsolni egy „nemkívánatos” kérőt). A levelezés a társasági élet részévé is válhatott: a világutazó Biberauer Hermine diakonissza úti beszámolókat tartalmazó leveleit fel is olvasták

a gyülekezetnek. A leányt egyébként lelkes bátyja is okította a kulturált levelezés művészetére. Természetesen, ahogy már jeleztem, itt is „kötve” voltak az úrinők szárnyai: a levelezésnek általában szigorú szabályai voltak (különösen annak, hogy mit vallhatott meg egy tisztességes úrilány még a választottjának is a házasság előtt), és aki vétett a „jó ízlés” ellen, azt bizony szigorúan megtorolta a közösség. Voltak persze esetek, amikor a „jó cél”, vagyis a házasság létrehozása érdekében mégiscsak a leány kezdeményezett (pontosabban az apa háta mögött bátorította a család által elutasított kérést), de itt a leány is „kötve” volt: noha jó családból származott, az apa elszegényedése miatt nem számíthatott jobb partira. Az úri körökben a házassági piac és a „házasságszerzés” is működött: a leányt egy doktorné segítette, aki a frigy összehozásától remélte saját társadalmi előrelépését is, de a könyv más példákat is hoz arra, hogyan közvetítettek házasságot rokonok, ismerősök olyan helyzetben, amikor az úrilány „helyben” nem talált megfelelő partit (akár a család elszegényedése, akár pl. a családban előforduló elmebetegség okán).

Nem véletlenül hangsúlyoztam a házasság fontosságát, hiszen lényegében az jelentette a nő számára az egyetlen belépőt a polgári társaságba és abba az életbe, amelynek különféle mozzanatait – gyereknevelés, háztartás vezetése, cselédmizéria, nagytakarítás, nyaralás, társasági élet és még sorolhatnánk – a könyv olyan érzékletesen, színesen és olvasmányosan megjeleníti. Vénlánynak maradni lehetetlen állapot volt, és szinte automatikus kizárást jelentett az úri társaságból – és akkor még nem is szóltam az elvált nőkről, akik sokszor azért költöztek a fővárosba, hogy eltitkolják valódi családi állapotukat. Sokszor a nő nyilvánvaló megalázása (hűtlenség, verés, stb.) ellenére is a rokonok intették maradásra a „renitens” asszonykát. Társadalmi életét a nő szinte csak házasságban vagy egy „mecénás” oltalma alatt tudta kiteljesíteni (a tudományos és művészi pályákkal is kísérletező nőkről később lesz szó). Példaként említem Vajda János Gina-verseinek műzsáját, Kratochvila Klementinát, aki a tisztesség helyett a „bünt” választja: tisztességes polgárlány létére a szeretője lesz Esterházy Mihály grófnak, és a tisztességért „letétbe” kap önálló vagyont. A történet nemcsak azt mutatja meg, hogy a különböző társadalmi rétegek egymás között *nem* házasodtak, hanem azt is, hogy a nő is lemondott arról a biztonságról, amelyet egy tisztességes polgári házasság jelent, ahova viszont minden további nélkül bevezethetett volna, hiszen származása erre feljogosította.

Az a nézet, hogy a házasság a nő számára az egyetlen üdvözítő létforma, nemcsak az állam, hanem a kortárs szellemi elit nagy részének felfogását is hűen tükrözte. A házasság témájának egyik szakértője, Sikor József 1876-ban *Házasodjunk!* címmel megjelent kiskatéját 1927-ig más címenek, de lényegében változatlan tartalommal többször is kiadták. Sikor doktor felfogása szerint a nő csak házasságban élhet teljes életet, any-

nyira rászorul a férfi segítségére: „Szóval a nő a férfitől van utalva és azzal mint istenével áll szemközt. Istenétől fosztja meg a nőt, a ki megtagadja tőle férfit” (idézi: 72). Ezt a felfogást a kortárs levelezésben is tetten érhetjük: Vajda János *A szerelem szótárában* a következőt fejtegeti: „Magas műveltségű, finom modorhoz szokott férfi egy elhanyagolt nevelésű, műveletlen szép lányt még kinevelhet, magához emelhet, de csak úgy, ha ez tanulóképes, szellemes, könnyű, sebes felfogású, és maga is olyan erkölcsöket örököl a természettől, melyek őt e magasb műveltség és finomság előnyei iránt fogékonyá teszik” (idézi: 42). Vajda felesége, Bartos Róza ugyan tanulatlan volt, de származására nézve polgárlány; mégis, amikor kiderült „szégyene” (volt egy „törvénytelen”, azaz házasságon kívül született gyermeke), művelt és kulturált férje habozás nélkül elzavarta a háztól. Tegyük ehhez hozzá: a „törvénytelen” származás olyan stigmának számított, amely a két világháború között is meghatározta a gyermekek sorsát (irodalmi példaként említem Nagy Lajos *A menekülő ember* c. önéletrajzi kötetét, amelybe csak utólag kerül bele az a rész, ahol leírja, hogy „törvénytelen” gyermekként – tanult ember létére – milyen társadalmi megaláztatásokat kellett elszenvednie). De említhetem a később evangélikus püspöknek megválasztott Székács József esetét, ki időskorában írt visszaemlékezéseiben az észérveken alapuló párkeresés gyakorlatába avatja be az olvasót. Ő maga például óvakodott attól, hogy pesti lányt vegyen feleségül: „Házias természetű révén magam csak oly házias nőt kívántam magamnak, ki boldogságát férje és gyermekei körében úgy feltalálja, hogy távolabb körökbe nem kívánczik. Ezek, és egyéb okok arra határoztak, hogy én valamely vidéki város jól, azaz erkölcsileg nevelt, nem tudományfitogtató, munkás, szelíd, házias leányát keresem fel. Ily szándékkal jelentem meg 1839 őszén Győrött, s egyenesen a paplaknak vettem utamat” (idézi: 85). A döntés helyesnek bizonyul: a választott, „leinformálható” leány egészen beletanul a papné szerepébe, megteremti férje házi boldogságát, és szép kézírása folytán még szakmailag is segítheti: neki diktálja ura a beszédeit (85).

Íme, a boldog házasság titka Magyarországon – mondhatnánk, és a könyvből valóban kibontakozik egy mai szemmel nézve nagyon konzervatív család- és nőideál (amivel persze Magyarország nem állt egyedül a korszakban). Ami különösen elgondolkoztató, az az, hogy a kortárs szellemi elit is osztotta ezt a felfogást: noha Jókai Mór magát feministának nevezte, felesége, a rossz nőnek tartott Laborfalvi Róza csak úgy tudja magát elfogadtatni a családdal, hogy kiderül róla: önfeláldozó feleség és jó háziasszony, aki képes gondoskodni férje gyomráról és háztartásáról. Jókai pedig megőzvegyülvén – a család szemrehányó ítélete szerint – azért veszi el a nála 54 évvel fiatalabb színinövendéket, Nagy Bellát, mert nevelt lánya, III. Róza elhanyagolta az írófejedelem megfelelő ellátását, aki „megunta a vendéglői kosztot”, és több gondoskodásra vágyott, mint amit az emancipálódott leány nevelőapjának megadott (192). „Az előbbiekből is kitűnik: a főzés a család összetartásának, a férfi meghódításának vagy megtartásának eszköze, az otthon szimbóluma, ám kissé vidékies erény, amelyet az önmagát székelly asszonynak tartó Laborfalvi Róza még igen, unokája, az urbanizálódó úrinő, vagy akár művész-nő már nem feltétlenül birtokol.” (193) Az urbanizálódó nő gyakran el is veszíti esélyét a megfelelő házasságra, ahogyan azt láttuk a fenti példákából, amelyekből kiderül, hogy a normaszegést a társadalom sokkal szigorúbben torolta meg a nő, mint a férfi esetében. (Egyes gondolkodók a kártyás, részeges életmódot is azzal hozták összefüggésbe, hogy a férfi nem találta meg otthon a házi boldogságát, és ezért menekülésre kényszerült). De Mikszáth felesége, Mauks Ilona is diétás konyhával gyógyította ki az író gyomorhurutját, amelyet a „nőtlen” években szerzett.

Az úrinő tehát társa volt a férjének, de elmondhatjuk, hogy alárendelt társa, akinek egész jóléte és polgári életvitele a férfi elfogadásán (és persze anyagi helyzetén) múlott. A női emancipációt nemcsak a társadalom és az úri közönség konzervativizmusa, hanem a nők gazdasági helyzete is jelentősen gátolta: nem véletlenül lesz tanítónő, vagy legrosszabb esetben lecsúszott társalkodónő még a regényekben is az a polgárlány, aki nem tud partiképes férjet találni. A könyv bemutat ugyan női művész- és tudóspályákat, de a nehézségek alapján elmondható, hogy a szellemi elit jelentős része itt is mindent megtett azért, hogy a nők esetleges „konkurenciájától” megszabaduljon (példa erre a Svájcban orvosi diplomát szerző Hugonnai Vilma esete, aki sokáig csak bábaként működhetett Magyarországon). *„Mint Hugonnai Vilma önéletrajzából kiderül, »veszélyt«, az államrendet fenyegető veszélyt láttak a precedens megteremtésében, hiszen a nők felforgatnák az államot, ha tudományos téren egyenjogúságot nyernének...”* (337). De idézhetnénk Madách akadémiai székfoglalójából is, amelynek hatására Veres Pálné elkezdte szorgalmazni a lánynevelést: *„A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut; könnyebben felfog és tanul, de teremtő génusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig a szenvedő, soha nem a beható elemet képviseli, s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgáltatja, soha a művészetet és a tudományt nem vitte előre”* (idézi: 324).

Ebben a szellemi légkörben nem csodálkozhatunk azon, hogy az úrilányokat elsősorban a házasságra, a háztartásvezetésre, gyereknevelésre és a társadalmi reprezentációra készítették fel, nem pedig az önálló életre, ami csak igen keveseknek és igen nagy áron adatott meg – még ezekben a körökben is. A „sikeres” női karrierek között lehet említeni a kortárs bestseller-írókat, akikről szintén kapunk a kötetben arcképvázlatot. De még ehhez is kellett egy jó házasság... Beniczky Lenke, a korszak legolvasottabb nőírója akár a modern kor gyermeke is lehetne, legalábbis az egyik rosszmájú visszaemlékezés szerint: *„Egy ilyen délutánon mondta nekem Bajza Lenke, az író, a költő leánya, Vachott és Petőfi Etelkéjének közeli rokona, hogy ő azért megy férjhez Heckenasthoz, a gazdag nyomdatulajdonoshoz, mert ő nem tudna szegény lenni és nélkülözni. Ezek a szavak, a próza az én egészen másféle gondolkozású lényemet szinte megborzasztotta”* (idézi: 409). De említhetjük a Cilike-történeteiről ismert Tutsek Annát, akinek egész életét végigkísérte a megélhetés kényszere (szemben Cilikeivel, aki úgy áll előttünk, mint bohó kislány, majd bohó asszonyka, aki mintegy megtettesíti a korszak idealizált család- és asszonyképét, ahol nincsenek anyagi gondok, és legfeljebb a hétköznapi élet apró kis bosszúságai zavarják meg néha az idillt, amely azonnal helyreáll, ahogy Cilike beletanul az úri életvitelbe).

Még úrilánynak lenni sem jelentett tehát mindenkinek teljes boldogságot, miközben nem tagadhatjuk, hogy aki elfogadta a korszak által propagált konzervatív családmodellt és az abban kijelölt női szerepeket, az boldog házasságban is élhetett és érezhette magát „koronának”, ahogyan az egyik úrinő fogalmazott: *„így is kell, hogy legyen a sorrend, előbb a nép, aztán a középosztály és mindennek tetejébe jön a korona”* (idézi: 18), igaz, ez az asszony a zsidókat a középosztályhoz, míg saját magukat a „koronához” sorolta. Persze, a társadalmi elkülönülés mindkét irányban működött: az igazi „korona”, vagyis az arisztokrácia legalább annyira nem keveredett a polgári középosztállyal, mint amennyire elképzelhetetlen volt az úrinő és a munkás közötti házasság. Az arisztokratákra egészen más kulturális, viselkedésszabályok voltak érvényesek – pl. nekik elnézték a pazarlást, míg a középosztályban az úrinő erényének tekintették a takarékoskosságot: *„Te is Mitzem, látom követed Anyád példáját – felhasználsz minden rongyot – be így is kell, mert mi szegény, de intelligens úri emberek csakis a ruha és szórakozásnál takarékoskodhatunk, lévén sok egyéb igényünk, mint szép lakás, berendezés, rendes*

élelmezés és cselédség, ki ezekre nem reflektál, űzhet puccot – de az igazi reális gazdálkodás a miénk, befelé, nem kifelé mutat. Van is erkölcsi súlyunk és rendben van a szénánk, bár szegénynek születtünk, majd megsegít az Isten” (idézi: 30).

Az a felfogás, hogy a középosztály őrzi az erkölcsi értékeket, nemcsak magyar jelenség; nem véletlenül ügyeltek annyira a tisztaságra (higiéniai és erkölcsi értelemben is), miközben piszkosnak és romlott erkölcsűnek tartották a rangban és vagyonban alattuk állókat, mint például a cselédeket. A levelekben egyes úrinők egyenesen tehénnek, vagy állatnak titulálják a velük egy háztartásban élő cselédlányt (akit nem mellékesen ők tanítanak be a háztartási munkába), mint ahogyan a cselédek romlott erkölcsére is gyakori a panasz. A „cselédmizéria” hozzátartozott az úrinők mindennapjaihoz; ennek egy deviáns formáját nagyszerűen ábrázolja az *Édes Anna*, bár a könyv – egy későbbi korszakban – már az egész úri világ hanyatlására és szellemi-erkölcsi kiüresedésére is reflektál (nem utolsó szempont az anyagi lecsúszás sem – Patikárius Jancsi, az úrifíú, miután elcsábítja, majd elhagyja a cselédlányt, Amerikába készül kivándorolni, hogy ott színész legyen).

Az első világháború és következményei természetesen nagyon súlyosan érintik a polgári középosztályt (mint ahogyan más osztályokat is). Csak találgathatjuk, milyen lett volna egy töretlen ívű polgári fejlődés, mennyiben sikerült volna „előrehozni” a női és társadalmi emancipációt egy olyan struktúrában, ahol a vezető szellemi elit sem éppen a feminizmus oldalán állt – még azok sem, akik magukat feministának nevezték. Inkább azt mondhatjuk, hogy sokan be voltak oltva a feminizmus ellen, akár azért, mert féltették a férfi házi boldogságát, akár azért, mert nem akartak a nyilvános szférában női konkurenciát... Miközben kétségtelenül kellemesebb állapot volt úrinőnek lenni, mint cselédlánynak, a magánszférára is igen szigorú szabályok vonatkoztak, és a polgári életvitelhez, társadalmi álláshoz tartozó háttérrel a társadalmi reprezentációval együtt az úrinőknek kellett biztosítania. A kötet kitűnő leírást ad arról, melyek voltak azok a viselkedés- és ízlésbeli szabályok, amelyeknek meg kellett felelni, mint ahogyan arról is, kik és hogyan próbálták meg feszegetni ezeket a határokat.

Elszakadván a 19. század világától, amelyet olyan megragadóan és láttató erővel ábrázolnak a szerzők, érdemes talán elmerengeni azon, milyen is volt – egy teljesen más történeti kontextusban – az a női szerepmódel, amelyet a mai jobboldalon sokan ma is követendő példaként állítanak a nők elé. Ez ugyanis még a kevésbé emancipált kortársakat sem elégítette ki – nemhogy a mai hölgyeket, akik már egy olyan világban élnek, ahol több a diplomás fiatal nő, mint férfi. A *budapesti úrinő magánélete* korántsem egy szép tündérmese, hanem maga történeti valóságában ábrázolja a korabeli középosztály (házi)asszonyainak küzdelmes életét – és közben ne feledkezzünk meg arról, hogy ezek a hölgyek a társadalom kiváltságos osztályához tartoztak! Azt se felejtjük el, hogy az úrinőket a férjük tartotta el – vagyis nemcsak társadalmi állásukat, hanem egzisztenciájukat is a jó házasságnak köszönhették (más kérdés, hogy a középosztályban is egymás között házasodtak). A régi világ visszahozatalának tehát vannak bizonyos gazdasági korlátai. Noha legalábbis a retorikában vannak erre utaló jelek, azért ne csüggedjünk: a határokat száz évvel ezelőtt is feszegették...